

ent and future. London, <http://www.fawc.org.uk>. 5. Fundacja Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS). 2018 – Postawy wobec zwierząt. Komunikat z Badań, 112/2018. Maszynopis, Warszawa, 17. 6. Mellor D.J., Beausoleil N.J., Littlewood K.E., McLean A.N., McGreevy P.D., Jones B., Wilkins C., 2020 – The 2020 Five Domains Model: including human–ani-

mal interactions in assessments of animal welfare. *Animals* 10:1870. 7. Welfare Quality® (WQ). 2009 – Welfare Quality® assessment protocol for cattle. Welfare Quality® Consortium, Lelystad, Netherlands. 8. Zwierkowska D., Adamczyk K., 2021 – Antropomorfizacja zwierząt – dylemat współczesnych relacji człowiek-zwierzę. *Przegląd Hodowlany* 4, 25-29.

Assessment of human–animal relationships on dairy farms – part two

Summary

The sentience of farm animals is the fundamental criterion for assessing their welfare. Apart from minimizing animals' pain and suffering (the Five Freedoms) increasing emphasis is placed on positive manifestations of human–animal relationships. Therefore the aim of the study was to learn the opinions of people working with dairy cattle on a daily basis regarding the ability of these animals to experience both negative and positive reactions in this context. The survey conducted among 130 individuals revealed that the respondents not only pay considerable attention to animals' pain and distinguish it from their psychological suffering, but also perceived positive emotions in cattle. As sources of pleasure for these animals, the respondents mainly indicated the pleasure of consuming feed, spending time in a cattle run or pasture, and social relations in a group of animals, but also human–animal relationships.

KEY WORDS: welfare, human–animal relationships, animal suffering

Trzoda chlewna w Polsce. Edukacja rolnicza

Historia edukacji rolniczej na ziemiach polskich

Anna Rekiel

**Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie,
Instytut Nauk o Zwierzętach**

Oświata rolnicza w Polsce ma ponad 400-letnią tradycję, natomiast geneza kształcenia rolniczego sięga XVIII w., kiedy to Józef i Kazimierz Czartoryscy założyli szkołę dla ekonomów i administratorów. Prace Komisji Edukacji Narodowej pod koniec XVIII zakładały działania na rzecz oświaty rolniczej w Polsce – stworzono projekt uczenia rolnictwa we wszystkich typach szkół, jednak z braku kadry, nie wszędzie go wdrożono. Okres rozbiorów opóźnił rozwój oświaty rolniczej na ziemiach polskich. Pod koniec XIX wieku w zaborze austriackim i pruskim pojawiły się zorgani-

zowane formy oświaty rolniczej, a na początku XX w. już we wszystkich zaborach nastąpił pewien rozwój szkolnej i pozaszkolnej oświaty rolniczej. Pod koniec XIX w. powstała koncepcja założeń organizacyjno-programowych szkoły rolniczej oraz koncepcja modelu ludowej szkoły rolniczej – powstały teoretyczne podstawy działalności przysposobienia rolniczego oraz tworzenia nowoczesnej uczelni rolniczej i systemu oświaty rolniczej. Uzasadniono znaczenie oświaty rolniczej i służby rolnej dla rozwoju rolnictwa, jako że rozumiano już wtedy, jak wielką rolę odgrywa kształcenie praktyczne w procesie wychowania i przygotowania do zawodu rolniczego. Istotną rolę w rozwoju edukacji rolniczej w Polsce odegrała Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie (SGGW) – najstarszy i największy ośrodek tego typu w Polsce, którego początki sięgają 23 września 1816 r., kiedy to utworzono Instytut Agronomiczny w Marymoncie. W ramach Instytutu powstał także Rządowy Instytut Weterynarii, a całość w 1840 r. przekształcono w Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa. Ówczesny Instytut przeniesiono najpierw do Puław, a potem do Rosji. Do Warszawy Szkoła wróciła w 1918 r. Wraz z odzyskaniem niepodległości, w 1919 roku uczelnia została upaństwowiona i przemianowana na Szkołę Główną Gospodarstwa Wiejskiego. Problematyką wychowania do pracy w rolnictwie zajmowali się w niej

Władysław Grabski i Wiktor Bronikowski. Pierwszymi Wydziałami uczelni były Rolniczy i Leśny, a od roku 1921 także Wydział Ogrodniczy.

W II Rzeczpospolitej, w obrębie byłego Królestwa Polskiego, było zaledwie 16 szkół rolniczych, a na pozostałych terenach – 17. Znaczący rozwój szkolnictwa rolniczego nastąpił po 9 lipca 1920 roku, czyli po wejściu w życie ustawy o ludowych szkołach rolniczych. Zobowiązała ona ówczesne Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Publicznych oraz samorząd terytorialny i gospodarczy do stworzenia, w okresie 20 lat, dwóch szkół (jednej męskiej i jednej żeńskiej), w każdym powiecie. Dodatkowo niezależna uchwała sejmowa stanowiła, że na rzecz oświaty rolniczej ma być przyznanych 245 ośrodków rolnych. Według danych z Rocznika Gospodarskiego za rok 1938, w Polsce istniało 165 szkół ludowych w tym 153 rolnicze, 9 ogrodniczych i 3 leśne. Były to szkoły roczne, dwuzmianowe, wędrownie, dwuletnie, z podziałem na męskie i żeńskie, a także 11-miesięczne. Głównym ich celem było przygotowanie rolników do prowadzenia własnego gospodarstwa. Program nauki był zsynchronizowany z sezonem prac w gospodarstwie, co pozwalało na powiązanie teorii z praktyką. Krzewieniem oświaty na wsi, od 1926 r., zajmowało się także pozaszkolne przysposobienie rolnicze. W 1932 r. ustawą z dnia 11 marca szkoły ludowe 11-miesięczne zostały przekształcone na szkoły przysposobienia rolniczego. Do wybuchu II wojny światowej taka forma nauczania była najbardziej popularna wśród ludności wiejskiej. W okresie II RP powstawały także Uniwersytety Ludowe, w 1938 r. było ich 15. Inną formą oświaty rolniczej w tym czasie było średnie szkolnictwo rolnicze. W 1939 r. było w Polsce 18 średnich szkół rolniczych, w tym 10 liceów, które zaczęły powstawać od 1932 r., i 8 gimnazjów. Najsilniejszą stroną kształcenia rolniczego, w szkołach niższych i średnich, było przygotowanie praktyczne. Popularyzacją oświaty rolniczej oraz podnoszeniem kultury zajmowały się także w tym okresie organizacje, oraz zrzeszenia ziemian i chłopów – towarzystwa rolnicze, kółka rolnicze i izby rolnicze.

Po II wojnie światowej utracono tereny rolnicze oraz szkoły i uczelnie, na których w okresie międzywojennym rozwijało się kształcenie, a szkolnictwo przeszło w ręce państwa. W latach 1945-1990 na system szkolnej oświaty rolniczej składały się: zasadnicze, średnie i policealne szkoły rolnicze oraz 9 wyższych uczelni rolniczych. Pozaszkolna oświata rolnicza obejmowała państwowe doradztwo rolnicze – Ośrodki Doradztwa Rolniczego, Instytuty i Stacje Doświadczalne, doradztwo świadczone przez spółdzielczość wiejską i organizacje rolnicze, przysposobienie rolnicze młodzieży oraz upowszechnianie oświaty rolniczej w środkach masowego przekazu. Po wojnie państwo potrzebowało dobrze wykształconych agronomów i mechanizatorów rolnictwa, którzy wsparliby tworzące się Państwowe Gospodarstwa

Rolne i Spółdzielnie Kółek Rolniczych. W latach 60. i 70. postawiono na silne szkolnictwo rolnicze na poziomie ponadpodstawowym. Powstały Zespoły Szkół Rolniczych, a w ich strukturze Zasadnicze Szkoły Zawodowe oraz Technika Rolnicze. Szkoły rolnicze ściśle współpracowały z PGR-ami i SKR-ami, odbywały się w nich obowiązkowe praktyki. Nowatorską i ciekawą formą kształcenia było Telewizyjne Technikum Rolnicze, emitowane w latach 1970-1990 w formie wykładów, które dotyczyły m.in. produkcji zwierzęcej. Wykłady TTR były wsparte literaturą, tzw. zeszytami – przewodnikami, zawierającymi skrypty wykładów i ćwiczeń. Semestry kończyły się egzaminami korespondencyjnymi. W latach 80. nastąpił schyłek znaczenia szkół rolniczych, ze względu na mniejsze dotacje. Szkoły rolnicze średniego szczebla jednak przetrwały, są one prowadzone i nadzorowane przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. W ostatnich latach liczba placówek zwiększała się – jest ich obecnie 59 (stan na 1.09.2021 roku). Szkoły podległe MRiRW mogą kształcić w zawodach określonych rozporządzeniem Ministra Edukacji Narodowej w sprawie kwalifikacji zawodów szkolnictwa zawodowego. Bezpośrednio lub pośrednio z edukacją w zakresie hodowli i chowu zwierząt (w tym świń) są związane także zawody jak: technik agrobiznesu, technik rolnik, technik weterynarii. Priorytety szkół rolniczych podlegających MRiRW, jako ośrodków edukacji rolniczej, to: modyfikacja kierunków i treści kształcenia, unowocześnianie bazy dydaktycznej szkół i placówek rolniczych, rozszerzanie i różnicowanie oferty edukacyjnej dla dorosłych mieszkańców wsi, upowszechnianie kształcenia modułowego, włączanie szkolnictwa rolniczego we współpracę z placówkami i instytucjami oświatowymi, naukowymi, doradztwa rolniczego, organizacjami branżowymi i podmiotami gospodarczymi w kraju i za granicą, podnoszenie jakości i efektywności kształcenia poprzez tworzenie ośrodków egzaminacyjnych dla egzaminów zawodowych i potwierdzania kwalifikacji nabytych w formie kształcenia ustawicznego.

W latach 50. XX wieku zakładano Wyższe Szkoły Rolnicze, które przetrwały do dziś (po przekształceniach były to Akademie Rolnicze). Obecnie wydziały kształcące w zakresie nauk o zwierzętach są integralną częścią Uniwersytetów – głównie Przyrodniczych lub Rolniczych/Technologicznych i Politechnik.

Uczelnie rolnicze w Polsce

Pierwszymi polskimi uczelniami rolniczymi były: powstały w 1816 roku Instytut Agronomiczny w Warszawie, powstała w 1858 roku Akademia Rolnicza w Dublanach (pierwsza w zaborze rosyjskim, druga w austriackim) oraz powstała w 1870 roku Wyższa Szkoła Rolnicza im. Haliny w Żabikowie (w zaborze pruskim). Po II wojnie światowej utworzono kilka wyższych szkół rolniczych (WSR). Przekształcano je następnie w akademie rolnicze, a w ostatnim czasie przemianowano na uniwersytety przyrodnicze, rolnicze i inne.

Wykaz działających w Polsce uczelni rolniczych oraz wydziałów uniwersyteckich, kształcących na kierunkach rolniczych wg aktualnego stanu przedstawia się następująco (poniżej podano: nazwę uczelni/rok założenia i otrzymania aktualnej nazwy/lokalizację/ poprzednie nazwy):

1. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie/1816, 1919/Warszawa/Instytut Agromonomiczny w Warszawie (1816-1840); Instytut Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Warszawie (1840-1919).

2. Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie/1953, 2008/Kraków/ Studium Rolnicze Wydziału Filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego (1890-1923); Wydział Rolniczy Uniwersytetu Jagiellońskiego (1923-1946); Wydział Rolniczo-Leśny Uniwersytetu Jagiellońskiego (1946-1953); Wyższa Szkoła Rolnicza w Krakowie (1953-1972); Akademia Rolnicza w Krakowie (1972-2008).

3. Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu/1951, 2008/Poznań/ Wydział Rolniczo-Leśny Uniwersytetu Poznańskiego (1919-1949); Wydział Rolniczy ze Studium Ogrodniczym i Wydział Leśny na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (1949-1951); Wyższa Szkoła Rolnicza w Poznaniu (1951-1972); Akademia Rolnicza im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu (1972-2008).

4. Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu/ 1951, 2006/Wrocław/ Wyższa Szkoła Rolnicza we Wrocławiu (1951-1971); Akademia Rolnicza we Wrocławiu (1971-2006).

5. Politechnika Bydgoska im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich w Bydgoszczy/1951, 2006, 2021/Bydgoszcz/ Wieczorowa Szkoła Inżynierska w Bydgoszczy (1951-1964); Wyższa Szkoła Inżynierska w Bydgoszczy (1964-1974); Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy (1974-2006) Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy im. Jana i Jędrzeja Śniadeckich (2006-2021).

6. Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie/1955, 2008/Lublin/ Wyższa Szkoła Rolnicza w Lublinie (1955-1972); Akademia Rolnicza w Lublinie (1972-2008).

7. Wydział Przyrodniczy Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach/1969, 2010/ Siedlce/ Wyższa Szkoła Nauczycielska w Siedlcach (1969-1974); Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Siedlcach (1974-1977); Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach (1977-1999); Akademia Podlaska w Siedlcach (1999-2010).

8. Wydziały: Biotechnologii i Hodowli Zwierząt, Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Nauk o Żywności i Rybactwa Zachodniopomorskiego Uniwersytetu Technologicznego w Szczecinie/1954, 2009/ Szczecin/ Wyższa Szkoła Rolnicza (1954-1972); Akademia Rolnicza w Szczecinie (1972-2009); jako wydziały: Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie (od 2009).

9. Wydziały: Bioinżynierii Zwierząt, Kształtowania Środowiska i Rolnictwa, Medycyny Weteryna-

ryjnej, Nauki o Żywności Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie/1950, 1999/Olsztyn/ Wyższa Szkoła Rolnicza (1950-1972); Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie (1972-1999); w ramach Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (od 1999).

10. Wydział: Biologiczno-Rolniczy Uniwersytetu Rzeszowskiego/1973, 2001/Rzeszów/ Zamiejscowy Wydział Ekonomiki Produkcji i Obrotu Rolnego AR w Krakowie (1972-1987); filia AR w Krakowie (1987-1993); Zamiejscowy Wydział Ekonomii AR w Krakowie (1993-2001); Wydział Rolniczy Uniwersytetu Rzeszowskiego (2001-2005); Wydział Biologiczno-Rolniczy Uniwersytetu Rzeszowskiego (od 2005 roku).

Historyczne polskie uczelnie rolnicze:

1. Wyższa Szkoła Rolnicza im. Haliny w Żabikowie/1870-1877/Luboń/Dzięki kadrcie oraz dorobkowi naukowemu i dydaktycznemu szkoły w 1919 roku został powołany Wydział Rolniczo-Leśny Uniwersytetu Poznańskiego.

2. Akademia Rolnicza w Dublanach/1858-1939/ Dublany/Wyższa Szkoła Rolnicza w Dublanach (1858-1901).

Wymienione jednostki i działające w ich strukturach wydziały (w wersji podstawowej – zootechniczne), kształciły/kształcą m.in. w obszarze hodowli i chowu trzody chlewnej, na studiach jednolitych magisterskich oraz I^o inżynierskich i II° magisterskich, w trybie stacjonarnym i niestacjonarnym. Przekształcenia ostatnich lat zmieniły strukturę niektórych uczelni. Poza zmianą nazw uczelni wprowadzono nową strukturę wydziałów i instytutów oraz kształcenie na kierunku zootechnika w ramach dyscypliny zootechnika i rybactwo.

Dorobek dydaktyczny z zakresu hodowli i chowu trzody chlewnej

W okresie międzywojennym książki i wydawnictwa monograficzne dotyczące trzody chlewnej należały do nielicznych, był to czas odradzania się nauk rolniczych oraz praktycznego kształtowania podstaw polskiej hodowli. W okresie powojennym odbudowa oraz wzrost i rozwój produkcji zwierzęcej, w tym hodowli i chowu świń, przy rozwijającym się prężnie szkolnictwie, zaowocowały publikacjami dydaktycznymi. Początkowo były to tłumaczenia książek opracowanych w różnych krajach europejskich, nieco później podręczniki i skrypty polskich naukowców, badaczy i nauczycieli. Książki, podręczniki i przewodniki były źródłem nie tylko wiedzy podstawowej, ale też tej najnowszej, opartej na wynikach badań naukowych i terenowych – praktycznych. Stanowiły odpowiedź środowiska akademickiego na istniejące zapotrzebowanie kształcących się kolejnych pokoleń młodzieży – szczebla średniego i wyższego, jak też hodowców i producentów zajmujących się na co dzień doskonaleniem i użytkowaniem trzody chlewnej. Na podsta-

wie wyników badań sformułowano zalecenia praktyczne w zakresie hodowli, chowu i użytkowania świń, publikując je również w czasopismach branżowych i popularnonaukowych. Ich czytelnikami była szeroka rzesza ludzi związanych z rolnictwem, w tym z produkcją zwierzęcą i produkcją świń w szczególności. Poniżej przedstawiono wiele, choć nie wszystkie, podręczniki, przewodniki, skrypty i inne materiały dydaktyczne dotyczące chowu i hodowli świń, które opracowano na przestrzeni wieku. Potwierdzają one aktywność publikacyjną nauczycieli akademickich i naukowców oraz istniejące zapotrzebowanie na tego typu prace. Początek XXI wieku to okres, w którym zapotrzebowanie na opracowania naukowo-dydaktyczne nadal jest znaczne, chociaż należy zaznaczyć, że w ostatnich latach przekazy elektroniczne i e-booki oraz dostęp do czasopism branżowych i stron internetowych, wypierają stopniowo tradycyjne książki.

KSIĄŻKI I PODRĘCZNIKI Z ZAKRESU HODOWLI I CHOWU TRZODY CHLEWNEJ

Czyżakowski T.: 1909. Hodowla trzody chlewnej. Podręcznik popularny z 85 rycinami w tekście. Tarnów Wydawnictwo „Głosu Rolniczego”.

Prawocheński R.: 1927. Hodowla świń, tom I, Księgarnia Rolnicza, Warszawa.

Prawocheński R.: 1958. Hodowla świń. Praca zbiorowa: R. Prawocheński, S., Aleksandrowicz, F. Mały, H. Malarski, J. Kałużniacki, E. Domański, E. Grabda, S. Ho-ser. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Żebrowski Z.: 1958. Zasady chowu trzody chlewnej. SGGW w Warszawie Dział Wydawnictw. Zakład Produkcji Skryptów K.Z.P.P.T. w Krakowie.

Aleksandrowicz S.: 1964. Hodowla świń. Wyd. II. 1968. Praca zbiorowa: rozdz. I-XII. S. Aleksandrowicz, rozdz. XIII. W. Szulc, rozdz. XIV. J. Mazaraki, rozdz. XV. A. Bartosik i M. Starosta. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Żebrowski Z., Schwark H.J., Owsianikow W.N.: 1978. Użytkowanie trzody chlewnej. Praca zbiorowa, autorzy z Polski: F. Horszczaruk, W. Krautforst, J. Mazaraki, E. Suchodolska-Rytelek, Z. Żebrowski. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Węcławicz E., Tereszczuk S.: 1978. Przemysłowe metody tuczu trzody chlewnej. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Aleksandrowicz S., Mazaraki J.: 1981. Produkcja trzody chlewnej. Hodowla i chów. Wyd. III, poprawione i uzupełnione. PWRiL, Warszawa.

Grudniewska B.: 1983. Żywnienie trzody chlewnej. Wyd. I.; Wyd. II. 1984. Praca zbiorowa: Grudniewska B., Kozłowski M., Eljasiak J., Falkowski J., Jarczyk A., Kurcman B., Milewska W. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Grudniewska B.: 1987. Hodowla świń. Wyd. I. Praca zbiorowa. Grudniewska B., Rak B., Różycki M., Sie-

mionek J., Szweda W., Wajda S., Węcławicz E. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Grudniewska B.: 1994. Hodowla i użytkowanie świń. Wyd. II. Praca zbiorowa. Grudniewska B., Kozłowski M., Rak B., Wajda S., Różycki M., Koćwin-Podsiadła M., Węcławicz J. E., Falkowski J., Szweda W., Sie-mionek J. Wyd. III. 1998. Wyd. ART w Olsztynie.

Grudniewska B.: 1994. Żywnienie trzody chlewnej. Wyd. III.; Wyd. IV. 1998. Praca zbiorowa. Grudniewska B., Kozłowski M., Eljasiak J., Jarczyk A., Falkowski J., Kurcman B., Milewska W. Wyd. ART w Olsztynie.

Grudniewska B.: 1996. Kompleksowa technologia produkcji trzody chlewnej. Wyd. ART w Olsztynie.

Grudniewska B.: 1997. Lochy i prosięta: żywienie i pielęgnacja. Wyd. Hoża Oficyna Wydawnicza, Warszawa.

Janowski H., Szweda W., Janowski T.E.: 1997. Szczegółowa patologia i terapia chorób świń. Praca zbiorowa. T. 1 i 2. Wyd. II. Wyd. ART w Olsztynie.

Kondracki S.: 1998. Chów świń. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Pejsak Z.: 1999. Ochrona zdrowia i terapia chorób świń. Polskie Wydawnictwo Rolnicze, Poznań.

Pejsak Z.: 2002. Choroby świń. Polskie Wydawnictwo Rolnicze, Poznań.

Pejsak Z.: 2007. Ochrona zdrowia świń. Polskie Wydawnictwo Rolnicze, Poznań.

Kostro K., Gliński Z., Grela E., Grądzki Z., Kopczewski A.: 2008. Choroby zakaźne i pasożyty trzody chlewnej. Podstawy żywienia, odporność, patologia, terapia, zoonozy. Wyd. UP w Lublinie.

Babicz M.: 2014. Hodowla i chów świń. Praca zbiorowa. Wyd. UP w Lublinie.

Kondracki S., Rekiel A., Górski K.: 2014. Dobrostan trzody chlewnej. Wyd. PWRiL, Warszawa.

Rekiel A., Szwaczkowski T., Eckert R.: 2019. Hodowla i chów świń. Praca zbiorowa. Wyd. UP w Poznaniu.

Pejsak Z., Pomorska-Mól M.: 2021. Zdrowie świń. Prewencja i terapia. Polskie Wydawnictwo Rolnicze, Poznań.

OPRACOWANIA POMOCNICZE DOTYCZĄCE UŻYTKOWANIA ŚWIŃ

Kotarbińska M., Urbańczyk J.: 1974. Normy żywienia trzody chlewnej. PWRiL, Warszawa.

Mroczo L., Sobek Z.: 1999. Komputerowy system obsługi fermy trzody chlewnej. System Trzoda. Wyd. AR w Poznaniu.

Dodatki paszowe dla świń. 1995. Praca zbiorowa pod red. M. Kotarbińskiej i E.R. Grela. Wyd. IFiŻŻ im. J. Kie-lanowskiego PAN Jabłonna i PTZ im. M. Oczapowskiego, Warszawa.

- Szulc K., Buczyński T.: 2012. Stare europejskie rasy świń. Wielkopolskie Wydawnictwo Rolnicze, Poznań.
- Grela E., Skomiał J.: 2014. Zalecenia żywieniowe i wartość pokarmowa pasz dla świń. Normy żywienia świń. Wyd. II. 2016; Wyd. III. 2020. Wyd. IFiŻŻ PAN, Jabłonna.
- KSIĄŻKI I PODRĘCZNIKI AKADEMICKIE Z ZAKRESU CHOWU I HODOWLI ZWIERZĄT GOSPODARSKICH, W TYM ŚWIŃ**
- Zootechnika. 1958. Praca zbiorowa. rozdz. Hodowla świń. Krautforst W., Wyd. PWRiL, Warszawa.
- Olbrycht T.: 1960. Typy użytkowe i rasy zwierząt domowych. Wyd. I., Wyd. II. 1964. Wyd. PWN, Warszawa.
- Zootechnika. 1974. Praca zbiorowa. Rozdz. III. Hodowla trzody chlewnej. Żebrowski Z., Węckowicz E., Kossakowski J. Wyd. PWRiL, Warszawa (Wyd. IV).
- Mazurczak J., Wachnik Z.: 1983. Higiena i profilaktyka w produkcji zwierzęcej. Tom II. Przemysłowy chów bydła, trzody chlewnej i drobiu. Wyd. II. Wyd. PWN Warszawa.
- Chów i hodowla zwierząt gospodarskich. 1997. Red. Krzyżewski J., Reklewski Z. Rozdz. V. Trzoda chlewna. Kulisiewicz J., Blicharski T.. Fundacja „Rozwój SGGW”, Warszawa.
- Chów i hodowla zwierząt. 1998. Praca zbiorowa. Red. Kulisiewicz J. Rozdz. 2. Hodowla trzody chlewnej. Kulisiewicz J. Wyd. EWES, Warszawa.
- Hodowla i użytkowanie zwierząt gospodarskich. 2005. Praca zbiorowa. Red. Grodzki H. Rozdz. II. Hodowla i użytkowanie trzody chlewnej. Kulisiewicz J., Rekiel A. Wyd. Rozwój SGGW, Warszawa.
- Żywienie zwierząt i paszoznawstwa. 2001. (wznowienia 2013, 2015, 2022). Red. Jamroz D. Praca zbiorowa. Cz. 1, 2, 3., Wyd. PWN, Warszawa.
- Kończak R., Dobrzański Z.: 2006. Higiena i dobrostan zwierząt gospodarskich. Wyd. I. Wyd. AR we Wrocławiu.
- Postępy genetyki molekularnej bydła i trzody chlewnej. 2004. Praca zbiorowa. Red. Świtoński M. Wyd. AR w Poznaniu.
- Genomika bydła i świń. wybrane problemy. 2009. Praca zbiorowa. Red. Zwierzchowski L., Świtoński M.. Wyd. UP w Poznaniu.
- Knecht D.: 2012. Grupy producentów rolnych w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem producentów trzody chlewnej. Stan i perspektywy rozwoju. Wyd. UP we Wrocławiu.
- Kapelański W.: 2013. Wybrane kierunki badań Katedry Hodowli Trzody Chlewnej UTP w Bydgoszczy, w zakresie innowacyjnych rozwiązań produkcji wieprzowiny w woj. kujawsko-pomorskim. Praca zbiorowa. Wyd. UTP w Bydgoszczy.
- Hodowla zwierząt. 2016. Praca zbiorowa. Red. Szulc T. Rozdz. Świnie. Wyd. UP we Wrocławiu.
- Przybylski W., Hopkins D.: 2016. Meat Quality: Genetic and Environmental Factors, Praca zbiorowa – współautorzy z Polski: Krzęcio-Nieczyporuk E., Koćwin-Podsiadła M., Przybylski W., Zyburt A. CRC Press Taylor & Francis Group, Boca Raton, London, New York.
- Kończak R., Dobrzański Z.: 2019. Higiena i dobrostan zwierząt. Wyd. II. Wyd. UP we Wrocławiu.
- Janczarek I., Karpiński M.: 2019. Behavior zwierząt. Świnie. Babicz M. Wyd. I. Wyd. UP w Lublinie.
- Jamroz D.: 2020. Żywienie zwierząt i paszoznawstwo. Praca zbiorowa. t. I, II, III. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- KSIĄŻKI I PODRĘCZNIKI DLA SŁUCHACZY SZKÓŁ ŚREDNICH O PROFILU ROLNICZYM (pozycje wybrane)**
- Technologie produkcji zwierzęcej. 1996. Red. Nałęcz-Tarwacka T. Cz. II. Trzoda chlewna. Kulisiewicz J., Rekiel A. Wyd. Hortpress Sp. z o.o., Warszawa.
- Wiadomości z rolnictwa. 1998. Red. Gawrońska-Kulesza A. Rozdz. XII. Chów trzody chlewnej. Rekiel A. Wyd. Format-AB, Warszawa.
- Produkcja i pozyskiwanie surowców żywnościowych. 1998. Red. Dzień A. Rozdz. VIIB. Produkcja zwierzęca. Chów trzody chlewnej. Rekiel A. Wyd. Format-AB, Warszawa.
- Produkcja zwierzęca. 2006. Red. Nałęcz-Tarwacka T. Cz. II. Bydło i trzoda chlewna. Rozdz. II. Trzoda chlewna, Kulisiewicz J., Rekiel A., Więcek J. Wyd. Hortpress, Warszawa.
- Rolnictwo. Produkcja zwierzęca. Bydło i trzoda chlewna. 2014. Red. Nałęcz-Tarwacka T. Część II. Trzoda chlewna. Kulisiewicz J., Rekiel A., Więcek J., Batorska M. Wyd. Hortpress, Warszawa.
- Produkcja zwierzęca. 2010. Praca zbiorowa. Wyd. II. 2013. Wyd. REA. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Prowadzenie produkcji zwierzęcej. 2017. Praca zbiorowa. Wyd. III 2020. Część 2. Rozdz. I. Chów i hodowla trzody chlewnej. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- PRZEWODNIKI I SKRYPTY AKADEMICKIE Z ZAKRESU HODOWLI I CHOWU TRZODY CHLEWNEJ**
- Nozdryn-Płotnicki J.: 1968. Przewodnik do ćwiczeń z hodowli i chowu trzody chlewnej. Wyd. II poprawione i uzupełnione, Wyd. WSR w Lublinie.
- Kulisiewicz J., Mateńko K.: 1977. Materiały pomocnicze do ćwiczeń z hodowli trzody chlewnej. Zeszyt.

- I. (Wyd. II. 1979; Wyd. III. 1985). Skrypty SGGW-AR w Warszawie.
- Kotliński J., Pindyk E.: 1977. Przewodnik do ćwiczeń z hodowli i technologii produkcji trzody chlewnej. Wrocław. Skrypty AR we Wrocławiu.
- Kulisiewicz J., Mateńko K.D., Suchodolska-Rytel E.: 1978. Materiały pomocnicze do ćwiczeń z hodowli trzody chlewnej. Zesz. 1-2. Skrypty Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Akademii Rolniczej w Warszawie. Wyd. SGGW-AR w Warszawie.
- Kulisiewicz J., Mateńko K.D., Suchodolska-Rytel E.: 1978. Materiały pomocnicze do ćwiczeń z hodowli trzody chlewnej. Zesz. 2-3. Skrypty Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Akademii Rolniczej w Warszawie. Wyd. SGGW-AR w Warszawie.
- Kulisiewicz J., Mateńko K.D., Suchodolska-Rytel E., Koślacz J.: 1979. Materiały pomocnicze do ćwiczeń z hodowli trzody chlewnej. Zesz. 2-3. Skrypty Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego Akademii Rolniczej w Warszawie. Wyd. SGGW-AR w Warszawie.
- Mateńko K.D., Suchodolska-Rytel E.: 1979. Materiały pomocnicze do ćwiczeń z hodowli trzody chlewnej Zeszyt II, Wyd. II (Wyd. III, 1983). Skrypty SGGW-AR w Warszawie.
- Grudniewska B.: 1979. Hodowla i technologia produkcji trzody chlewnej. Przewodnik do ćwiczeń. Praca zbiorowa. Wyd. I.: Grudniewska B., Kozłowski M., Jarczyk A., Kurcman B., Falkowski J.; Wyd. II.: 1984. Grudniewska B., Kozłowski M., Jarczyk A., Falkowski J., Kurcman B. Wyd. III.: 1991. Grudniewska B., M. Kozłowski, J. Falkowski, Jarczyk A., Milewska W. Wyd. IV.: 1997. Grudniewska B., Kozłowski M., Falkowski J., Jarczyk A., Milewska W., Eljasiak J., Kozera W. Wyd. ART. w Olsztynie.
- Kozłowski M.: 1981. Teksty do ćwiczeń z chowu i hodowli trzody chlewnej. Praca zbiorowa. Wyd. I.: Eljasiak J., Falkowski J., Grudniewska B., Jarczyk A., Kozłowski M., Kurcman B., Milewska W. Wyd. ART w Olsztynie.
- Koślacz J., Kulisiewicz J.: 1983. Materiały pomocnicze do ćwiczeń z hodowli trzody chlewnej. Zesz. III, Wyd. III. Wydawnictwo SGGW-AR w Warszawie.
- Nozdryn-Płotnicki J., Lecyk K., Walkiewicz A.: 1990. Przewodnik do ćwiczeń z hodowli i chowu trzody chlewnej. Wyd. V poprawione i uzupełnione, Wyd. AR w Lublinie.
- Czarnecki R., Mazaraki J., Owsiany J., Wejksza D.: 1990. Technologia produkcji oraz hodowla trzody chlewnej. Przewodnik do ćwiczeń. Wyd. AR w Szczecinie.
- Kozłowski M.: 1991. Chów zwierząt z zoohigieną. Teksty do ćwiczeń z chowu i hodowli trzody chlewnej. Praca zbiorowa. Wyd. III.: Eljasiak J., Falkowski J., Grudniewska B., Jarczyk A., Kozłowski M., Kurcman B., Milewska W. Wyd. ART w Olsztynie.
- Rekiel A.: 1996. Przewodnik z hodowli i produkcji trzody chlewnej. Wyd. I. 1996; Wyd. II. 1997. Wyd. Fundacja „Rozwój SGGW”, Warszawa.
- Falkowski J.: 1999. Chów trzody chlewnej. Przewodnik do ćwiczeń. Praca zbiorowa. Wyd. I.: Falkowski J., Grudniewska B., Kozłowski M., Jarczyk A., Kozera W., Milewska W. Wyd. ART w Olsztynie.
- Czarnecki R.: 2002. Hodowla i technologia produkcji trzody chlewnej. Praca zbiorowa. Wyd. AR w Szczecinie.
- Rekiel A.: 2003. Chów i hodowla trzody chlewnej. Praca zbiorowa. wyd. I. 2003; Wyd. II. 2005. Wydawnictwo SGGW w Warszawie.
- Batorska M., Więcek J.: 2015. Chów i hodowla trzody chlewnej. 2015. Praca zbiorowa. Wyd. I. Wyd. SGGW w Warszawie.
- Babicz M.: 2019. Przewodnik do ćwiczeń z hodowli i chowu świń. Praca zbiorowa. Wyd. I. Wyd. UP w Lublinie.

PORADNIKI. OPRACOWANIA POPULARNE.

- Konopiński T.: 1935. Trzoda chlewna jako surowiec rzeźny. Poznań.
- Bieliński K., Turkowski T.: 1960. Chów i tucz trzody bekonowej. Wyd. PWRiL, Warszawa.
- Hoser S.: 1965. Gospodarski chów świń. Wyd. PWRiL, Warszawa
- Jaworski S.: 1973. Poradnik chowu świń. Wyd. PWRiL, Warszawa.
- Mazaraki J., Wieszczyk M., Żuk S.: 1973. Chlewnia w gospodarstwie chłopskim. Poradnik dla terenowej służby zootechnicznej i budowlanej. Zrzeszenie Producentów Trzody chlewnej, Warszawa.
- Kotarbińska M.: 1987. Koncentraty białkowe w żywieniu świń. PWRiL, Oddział w Poznaniu.
- Rekiel A.: 1997. Chów świń w małym gospodarstwie. Wyd. I. 1997; Wyd. II. 2007. Wyd. MULTICO Oficyna Wydawnicza.
- Literatura: 1. Grabińska J.**, 2004 – Zarys rozwoju oświaty rolniczej w Polsce do 1939. Szkice Podlaskie, 12, 81-86. **2. Ładowski A.**, 2021 – 100 lat szkolnictwa rolniczego w Polsce. Farmer. 9, 10-11. **3. Pabiszczak K.**, Przyszłość oświaty rolniczej w Wielkopolsce. http://www.wir.org.pl/archiwum/aktualne/przyszlosc_oswiaty2013.htm. Dostęp: 9.11.2021. **4. Stan oświaty rolniczej w Polsce**, 2011 – Szkoły rolnicze prowadzone przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi, MRiRW – broszura. **5. Szymańska A.**, Oświata rolnicza w Polsce – dawniej i dziś. <https://rme.cbr.net.pl/index.php/wiadomosci-rolnicze/1194-oswiata-rolnicza-w-polsce-dawniej-i-dzis>. Dostęp: 9.11.2021. **6. Wesolowski K.**, Uwag kilka o stanie oświaty rolniczej. http://www.wir.org.pl/archiwum/siewca/oswiata_rolnicza.htm. Dostęp: 9.11.2021. **7. Wieczorek T.**, 1976 – Historia szkolnictwa rolniczego w Polsce. Skrypt SGGW, Warszawa.